

Kościół św. Andrzeja w Barczewie

Ani, Adeli i Jurkowi

Piotr Samól

Kościół św. Andrzeja w Barczewie

Historia przekształceń zespołu franciszkańskiego

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

Gdańsk 2023

Recenzenci

dr hab. Sławomir Kościelak, prof. UG
dr hab. Elżbieta Pilecka, prof. UMK

Redaktor Wydawnictwa

Anna Roman

Tłumaczenie tekstu na język angielski

Barbara Grobelna

Opracowanie indeksów

Piotr Samól

Projekt typograficzny, skład i łamanie

Joanna Kwiatkowska

Ilustracja na okładce

Fragment sklepienia w prezbiterium kościoła św. Andrzeja w Barczewie
(fot. D. Kwiecień, Gorek Restauro)

Publikacja sfinansowana ze środków Wydziału Architektury Politechniki Gdańskiej oraz Wydawnictwa Uniwersytetu Gdańskiego w ramach I nagrody w Konkursie WUG na najlepszą książkę przedstawiającą rezultaty pracy doktorskiej – edycja 2018: Piotr Samól, *Młode Miasto Gdańsk (1380–1455) i jego patrymonium*

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-594-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa

Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

Spis rzeczy

Wstęp 11

Temat i zakres pracy 11

Stan badań 12

Metody pracy 21

Źródła pisane 24

Konstrukcja pracy 29

ROZDZIAŁ 1

Architektura kościoła św. Andrzeja jako źródło do poznania dziejów 33

Opis architektoniczny – stan obecny 35

Badania architektoniczne 38

Badania archeologiczne – próba powiązania dotychczasowych interpretacji archeologów z wynikami badań architektonicznych 67

ROZDZIAŁ 2

Dzieje fundacji franciszkanów barczewskich do połowy XVI w. 79

Klasztor franciszkanów w przestrzeni miasta lokacyjnego 85

Pierwsze oratorium i jego rozbudowa (po 1364 – ok. 1400) 93

Korpus nawowy i rozbudowa klasztoru gotyckiego (po 1414 – poł. XV w.) 98

Świadectwa ratowania założenia w świetle prób reformy klasztoru i upadek konwentu (koniec XV w. – 1554) 102

Dewastacja zespołu franciszkańskiego (1544/1554–1594) 105

ROZDZIAŁ 3

Odbudowa kościoła i klasztoru (koniec XVI – 1 ćw. XVII w.) 109

Rola kardynała Andrzeja Batorego w odbudowie zespołu klasztornego i w sprowadzeniu bernardynów (do 1598 r.) 112

Pierwsza kaplica Batorówch (1595–1598) 117

Dokończenie odbudowy kościoła (1598–1610) 123

Nowy klasztor (1597 – ok. 1630) 132

ROZDZIAŁ 4

Przebudowy barokowe założenia bernardyńskiego (2 ćw. XVII – koniec XVIII w.) 137

- Przebudowy między dwiema wojnami szwedzkimi (1635–1655) 140
- Finansowanie klasztoru w 2 poł. XVII w. i zakres prowadzonych prac we wnętrzu kościoła 145
- Przebudowa i rozbudowa zespołu bernardyńskiego w 1 ćw. XVIII w. 150
- Przekształcenia budowlane zespołu bernardyńskiego w dobie sztuki rokoka 156
- Oddziaływanie bernardynów na przestrzeń i zagospodarowanie miasta 165

ROZDZIAŁ 5

Kasata klasztoru i przekształcenia jego dawnej własności (po 1772 – ok. 1870) 171

- Ostatnie lata funkcjonowania kościoła i klasztoru bernardynów 173
- Proces likwidacji klasztoru – aspekty prawne i przestrzenne (1810–1830) 177
- Przekształcenie funkcji klasztoru w więzienie (od 1830 r.) 182
- Zniszczenia struktury architektonicznej spowodowane pożarem z 1846 r. i prace naprawcze 187
- Częściowa likwidacja dawnej zabudowy klasztoru (po 1846 – ok. 1870) 192

ROZDZIAŁ 6

Prace budowlane, restauratorskie i konserwatorskie (ok. 1850–2022) 199

- Restauracja stylistyczna świątyni, próba neogotyżacji kościoła i prace konserwatorskie do 1945 r. 202
- Zniszczenia struktury architektonicznej klasztoru i uszkodzenia kościoła w 1945 r. oraz związane z tym przekształcenia budynków 213
- Prace budowlane i zabezpieczające (1982–1996) 217
- Ostatnie prace konserwatorskie (2018–2022) 219

ROZDZIAŁ 7

Architektura kościoła św. Andrzeja w ujęciu porównawczym 229

- Średniowiecze – celowa archaizacja form 231
- Dychotomia architektury klasztornej na przełomie XVI i XVII w. – manieryzm czy postgotyk? 240

Kaplica Batorych – nieznaną przykład manierystycznej centralnej kaplicy kopułowej i jej barokowa przebudowa 250

Przebudowy późnobarokowe świątyni na tle tendencji rozwojowych architektury bernardyńskiej i lokalnej 259

Kontekst urbanistyczny i jego wpływ na architekturę zespołu poklasztornego 265

Zakończenie 275

Podziękowania 279

Bibliografia 281

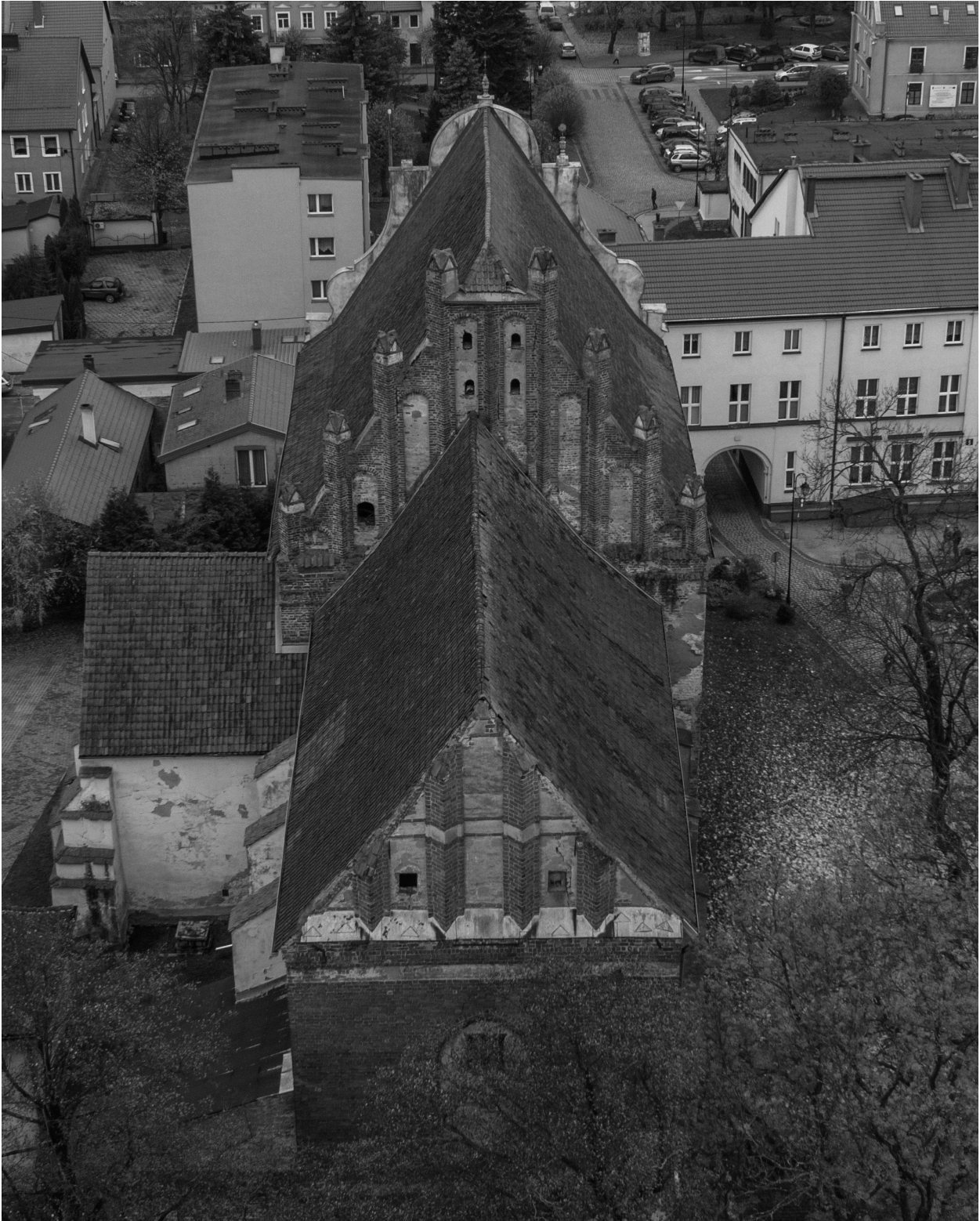
Wykaz skrótów 295

Spis ilustracji 297

Summary 305

Indeks osobowy 309

Indeks geograficzny 317

Wstęp

Temat i zakres pracy

Kościół św. Andrzeja Apostoła w Barczewie¹ jest jedyną średniowieczną świątynią zakonną, która przetrwała na Warmii². Inne obiekty uległy dwóm fazom likwidacji – w okresie reformacji i podczas kasat zakonów i klasztorów prowadzonych w Prusach po 1810 r. Klasztor franciszkanów w Braniewie, przekazany w 1565 r. jezuitom, został gruntownie przebudowany już w XVIII w. (sam kościół rozebrano). Podobnie stało się z upadłym klasztorem augustianów-eremitów w Reszlu. Pozostałe założenia klasztorne na Warmii, nie licząc domów tercjanek franciszkańskich (beginek), powstały już na fali kontrreformacji. Mimo unikalności kościoła franciszkańskiego w Barczewie wtórne przekształcenia oraz mocno ograniczone rozpoznanie jego struktury i historii spowodowały, że jeszcze do niedawna był on niedoceniany przez badaczy sztuki średniowiecznej. O braku zainteresowania najlepiej świadczy fakt, że w latach 60. XX w. klasyfikowano go niżej niż mocno przekształcony na przełomie XIX i XX w. kościół parafialny św. Anny³, o czołowych obiektach sakralnych Warmii nie wspominając.

Okazją do zmiany tego stanu rzeczy były dwa wydarzenia. Po pierwsze w 2017 r. autor niniejszej książki otrzymał niewielki grant z Narodowego Centrum Nauki,

-
- 1 Do 1945 r. miasto istniało pod niemiecką nazwą Wartenburg i spolszczoną Wartenbork. W książce przyjęto zasadę podawania nazw współczesnych ze świadomością, że czasami są one dalekie od tych historycznych. Wyrazy i wyrażenia w języku obcym oraz gwarze oznaczano kursywą.
 - 2 Na terenie średniowiecznej diecezji warmińskiej, szerszej od samej krainy geograficznej (której granice pokrywały się z władztwem terytorialnym biskupa i kapituły), zachował się jeszcze poddominikański kościół Najświętszej Marii Panny w Elblągu (por. P. Samół, *Architektura kościołów dominikańskich w Średniowiecznych Prusach*, Gdańsk 2022).
 - 3 Waloryzacja zabytków w pięciu klasach została wprowadzona stopniowo w latach 1961–1963 na podstawie instrukcji i pisma ókólnego Dyrektora Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków. Równoległe z tymi działaniami weszła w życie nowa ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury (Dz. U. z 1962 r., nr 10, poz. 48), w której jednak zabrakło zapisu dotyczącego kategoryzacji zabytków. Z powodu negatywnej oceny skutków wprowadzenia klas zabytków zostały one zlikwidowane po zaledwie dziesięciu latach, jednak w odbiorze społecznym wprowadzona wówczas waloryzacja przetrwała znacznie dłużej. Szczególnym problemem było kryterium przekształceń i przebudów zabytku w uznaniu jego wartości. Służby konserwatorskie, mimo weryfikacji ustaleń w terenie, dysponowały bowiem jedynie ogólną wiedzą na temat poszczególnych obiektów, co powodowało, że nieprzebadane lub niedostatecznie rozpoznane obiekty otrzymywały niższą kategorię (por. J. Lewicki, *O początkach klasyfikacji zabytków. O wadach i zaletach polskich systemów wartościowania zabytków*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2016, t. 16, nr 2, s. 91–102). Z tego też powodu kościół św. Anny w Barczewie był uznawany za zabytek kategorii I, natomiast układ urbanistyczny miasta i kościół pofranciszkański – kategorii II. W efekcie kościół klasztorny został pominięty m.in. w czterotomowym dziele *Architektura gotycka w Polsce*, red. M. Arszyński, T. Mroczo, Warszawa 1995, a nawet – na początku 2023 r. – w społecznym projekcie „Architektura Medievalis” (Architektura średniowiecza, *Barczewo – kościół św. Anny i św. Szczepana*, <https://medievalheritage.eu/pl/strona-glowna/zabytki/polska/barczewo/> [dostęp: 16.08.2023]) mającym na celu zbieranie i udostępnianie rozproszonych informacji na temat średniowiecznej architektury w Europie.

na poprzednich stronach:

ilustracja 1.

Widok kościoła św. Andrzeja w Barczewie z lotu ptaka od strony wschodniej sprzed prac konserwatorskich

ilustracja 2.

Widok kościoła św. Andrzeja w Barczewie z lotu ptaka od strony wschodniej po ukończeniu prac konserwatorskich

który umożliwił mu zebranie wstępnych inwentaryzacji i wykonanie odkrywek w ramach badań architektonicznych w kościele św. Andrzeja w Barczewie⁴. Po drugie zakończenie tych prac zbiegło się z uzyskaniem przez prowincję wielkopolską franciszkanów środków na renowację elewacji i dachu całej świątyni oraz wnętrza prezbiterium i kaplicy św. Antoniego. Jak wiadomo, prace restauratorskie i konserwatorskie w zabytku zawsze muszą być poprzedzone badaniami i prowadzone w taki sposób, by dokumentować zakres wprowadzanych w ich trakcie zmian. Dają one wyjątkową sposobność do niemal pełnego poznania struktury obiektu oraz skonfrontowania jego substancji z innymi rodzajami źródeł. Taka praca jest czasochłonna i wymaga stałej obecności badacza w obiekcie – co oczywiście skutkuje tym, że podobne opracowania są obecnie, mimo rozwoju techniki badań i poszerzenia wiedzy, nie tak częste, ustępują bowiem dużej liczbie artykułów przyczynkarskich i przeglądowych.

Za cel autor obrał zatem wykorzystanie takiego potencjału badawczego i opracowanie historii budowlanej kościoła św. Andrzeja oraz przylegającego niegdyś do niego klasztoru franciszkanów (następnie bernardynów) od czasu jego budowy, tj. 2 poł. XIV w., aż do ukończonych w 2022 r. prac konserwatorskich wraz z opisaniem ich rezultatów. Ponieważ interpretacja wyników „surowego” materiału pozyskanego w trakcie badań architektonicznych zależy od znajomości dziejów świątyni oraz umiejętności krytyki źródeł pochodzących z różnych obszarów badawczych, zakres niniejszej rozprawy musiał być szerszy niż jedynie analityczne rozpoznanie struktur murów świątyni. Autor starał się wyważyć informacje pochodzące ze źródeł pisanych oraz z wyników badań *in situ* samego obiektu (architektonicznych i z rozpoznania archeologicznego), których pozyskanie i analiza należą do dwóch dziedzin: nauk technicznych i humanistycznych.

Stan badań

Kościół św. Andrzeja w Barczewie nie doczekał się jak dotąd monograficznego opracowania, natomiast jego historia budowlana była omawiana, przeważnie pobieżnie, w pracach z zakresu historii, historii sztuki i zabytkoznawstwa.

Najstarszą próbą popularnonaukowego opisu historii zamku i miasta Barczewa – we współczesnym znaczeniu tej klasyfikacji – jest pochodzące z 1869 r. opracowanie pióra V.L. Preissa, nauczyciela szkoły przykościelnej w Ramsowie. Ten swoisty „raport” powstał na zlecenie administracji prowincji wschodniopruskiej, a jego rękopis był używany także przez urzędników rejencji. Nigdy nie został opublikowany w całości⁵. Z tego też powodu nie był znany późniejszym badaczom. Jego wartość polega głównie na tym, że stanowi świadectwo stanu wiedzy na temat zespołu bernardyńskiego u zarania nowoczesnej historiografii. Ma to istotne

4 Projekt „Badania architektoniczne kościołów franciszkanów w Barczewie i Chełmnie” finansowany przez Narodowe Centrum Nauki na podstawie decyzji DEC-2017/01/X/HS2/00626 z 26 września 2017 r.

5 Archiwum Państwowe w Olsztynie [dalej: APO], 367/669, k. 117. Tytuł opracowania włączonego do akt to: *Geschichte des Schlosses und der Stadt Wartenburg in Ost. Preussen. Nach urkundlichen und ander glaubniss dingen nachrichten bearbeitet von L. Preiss, 1869*. Omówienie tego rękopisu znalazło się w „Altpreussische Monatsschrift” 1883, Bd. 20, s. 163–164. Korzystał z niego również Walter Koppenhagen.

znaczenie, ponieważ niezależnie od recepcji tej pracy wiele informacji pojawia się w późniejszych opracowaniach.

W tej pracy po raz pierwszy pojawiła się informacja, przejęta przez późniejszych badaczy, o założeniu klasztoru franciszkańskiego już w 1326 r. nad stawem na Pisie niedaleko miejskiej grobli⁶. Preiss zawarł też wzmiankę o tablicy w zakrystii z 1805 r., na której wspomniano fundację. Tablica została przeniesiona do archiwum we Fromborku⁷. Według tego autora położoną przy kościele kaplicę miał ukończyć w 1598 r. biskup Batory, natomiast prace przy nawie prowadził biskup Szymon Rudnicki. Preiss opisał również płyty nagrobne w kościele, podkreślając, że część pochowanych osób z 1 poł. XVII w. nie znalazła się w później spisany rejestrze zmarłych⁸. Nauczyciel z Ramsowa wskazał także, że kościół w 1869 r. miał sygnaturkę, na której wisiały dwa małe dzwony, z kolei dwa duże, znajdujące się w wybudowanej przed kościołem drewnianej dzwonnicy, zostały przeniesione z rozebranej dużej dzwonnicy zlokalizowanej w dawnym skrzydle północnym klasztoru⁹.

Do historii architektury obiekt wprowadził w 1894 r. Adolf Boetticher, uwzględniając go w katalogu zabytków sztuki Prus Wschodnich¹⁰. Opisał w skrócie dzieje kościoła, jego architekturę i wyposażenie wewnątrz. Wskazał, że choć przebudowę kościoła zainicjował Andrzej Batory, prace ukończono dopiero w okresie rządów biskupa Szymona Rudnickiego¹¹. Wspomniał także, że zamieniony na więzienie klasztor spłonął w 1846 r., a ogień uszkodził również kościół.

Pierwszą opublikowaną próbą syntezy historii kościoła i klasztoru franciszkanów w Barczewie był opis Victora Röhricha z 1904 r.¹² Skrótowo przedstawił rozmiary pierwotnej działki budowlanej, odbudowę klasztoru w czasach Batorego, jego uposażenie z połowy XVII w. Wspomniał także o pożarze klasztoru w 1846 r., który przyczynił się do rozbiórki zabudowań i zastąpienia ich nowym budynkiem więzienia. Röhrich korzystał jednak, podobnie jak Boetticher, wyłącznie ze źródeł publikowanych. Na tym tle wyróżnia się Leonard Lemmens, którego kwerendy archiwalne i działalność edytorska¹³ stanowiły podstawę wydanej w 1912 r. monografii kustodii franciszkańskiej

6 APO, 367/669, s. 117 = St.A. Königsberg, Dep. Prussia, s. 8–9. Stara sygnatura podana według notatek w APO.

7 *Ibidem*, s. 54 (opis klasztoru i kościoła: s. 53–85).

8 *Ibidem*, s. 67.

9 *Ibidem*, s. 76.

10 A. Boetticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen*, H. 4: *Ermland*, Königsberg 1894, s. 263–267.

11 *Ibidem*, s. 263–264. Ponieważ przy obu biskupach Adolf Boetticher podawał w tekście daty ich pontyfikatu, nie precyzując wyraźnie czasu budowy, niektórzy późniejsi badawcze rozszerzali jej czas na okres od 1589 (objęcie biskupstwa przez Andrzeja Batorego) po 1627 r. (śmierć Szymona Rudnickiego).

12 V. Röhrich, *Die Kolonisation des Ermlandes*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” [dalej: ZGAE] 1903, Bd. 14, s. 693–696, 707–708.

13 *Urkundenbuch der alten sächsischen Franziskanerprovinzen* [dalej: USF], hrsg. v. L. Lemmens, Bd. 1: *Die Observantenkustodie Livland und Preussen*, Bd. 2: *Die Kustodie Preussen*, Düsseldorf 1913.

w Prusach i Inflantach¹⁴ oraz wielu innych przyczynków do dziejów zakonu franciszkańskiego¹⁵. W tym samym czasie obszerny artykuł o działalności kardynała Andrzeja Batorego na Warmii ukończył Josef Kolberg, przedstawiając rolę biskupa w sprowadzeniu bernardynów do Barczewa¹⁶. Praca Lemmensa z 1911 r. stała się podstawą opisu historii zakonu braci mniejszych w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach autorstwa Wenera Rotha¹⁷, a także informacji o pruskich konwentach zawartych w monografii polskich franciszkanów Kamila Kantaka¹⁸.

Niemal nieznaną dla współczesnej literatury przedmiotu pozostała kwerenda prowadzona prawdopodobnie przez Waltera Koppenhagena na przełomie lat 20. i 30. XX w., o której szerzej jest mowa przy opisie wykorzystanych źródeł¹⁹. Uzyskane wówczas informacje jedynie w niewielkim stopniu autor ten wykorzystał w przygotowanej na zamówienie magistratu Barczewa historii miasta (w maszynopisie)²⁰. Koppenhagen opisał m.in. zakres zniszczeń w czasie pożaru w 1544 r. (s. 64) i proces sprowadzenia bernardynów (s. 74). We wstępie do historii miasta z 1939 r. autor ten zaznacza, że kwestie architektury i budowy zostały opisane krótko, ponieważ planował wydanie nowego tomu *Die Bau- und Kunstdenkmäler für den Landkreis Allenstein*, którego istotną część miała dotyczyć Barczewa²¹. Jednak z powodu II wojny światowej tom ten nigdy się nie ukazał, a materiały zaginęły bądź uległy rozproszeniu. Być może notatki znajdujące się w zasobach dawnego urzędu konserwatora zabytków Prus Wschodnich (obecnie w Archiwum Państwowym w Olsztynie) są właśnie częścią zbieranych wówczas przez Koppenhagena materiałów? Poza wspomnianym opracowaniem naukowym Koppenhagen zawarł zbiór informacji na temat kościoła pobernardyńskiego w czterech artykułach popularnonaukowych opublikowanych w lokalnych, warmińskich gazetach codziennych i historycznym dodatku „Unsere Ermländische Heimat”²².

Mimo aktywności twórczego środowiska badaczy na Warmii (zarówno w okresie pruskim, jak i polskim) klasztor w Barczewie nie doczekał się – w przeciwieństwie

14 L. Lemmens, *Die Franziskanerkustodie Livland und Preussen. Beitrag zur Kirchengeschichte der Gebiete des Deutschen Ordens*, Düsseldorf 1912.

15 *Idem*, *Aus ungedruckten Franziskanerbriefen des XVI. Jahrhunderts*, Münster 1911, s. 54 i nn.; *idem*, *Aus der Geschichte der deutschen Franziskaner im Ordenslande Preußen*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn” [dalej: MCV] 1912, H. 20, s. 58–64; *idem*, *Zu den Anfängen der Franziskanerklöster im Ordenslande*, MCV 1913, H. 21, s. 2–8.

16 J. Kolberg, *Beiträge zur Geschichte des Kardinals und Bischofs von Ermland Andreas Bathory*, ZGAE 1910, Bd. 17, s. 721–723.

17 W. Roth, *Die Dominikaner und Franziskaner im Deutsch-Ordensland Preussen bis zum Jahre 1466*, Königsberg 1918.

18 K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, t. 1: 1237–1517, Kraków 1937; t. 2: 1517–1795, Kraków 1938.

19 APO, 367/669.

20 APO, 247/367: W. Koppenhagen, *Geschichte der Stadt Wartenburg*, Königsberg 1939 [dalej: W. Koppenhagen, *Gechichte...*].

21 *Ibidem*, s. 3.

22 Por. W. Koppenhagen, *Geschichte...*, s. 151, przypis 45; *idem*, *Die Klosterkirche zu Wartenburg und das Bathori-Denkmal* ukazał się w ramach dodatku „Unsere Ermländische Heimat” dodawanego do „Ermländische Zeitung” z 12.07.1928, a także – w skróconej wersji – lokalnych dodatków „Allensteiner Volksblatt” (z 29.01.1929) i „Guttstädter Zeitung” (z 28.01.1931).

do założeń w Stoczku²³ czy w Kadynach²⁴ – nawet próby monografii. Eugen Brachvogel był autorem jedynie krótkiego jubileuszowego tekstu, druku ulotnego wydanego w stulecie kasaty klasztoru w Barczewie w ramach regionalnej społecznej serii wydawniczej tzw. kalendarzy warmińskich²⁵.

Ustalenia Boettichera z końca XIX w. stanowiły podstawę wydań regionalnych katalogów zabytków Dehio z 1952 r. i uzupełnionego z 1993 r.²⁶ W międzyczasie ukazał się również katalog-album Carla Emila Ludwika von Lorcka dotyczący architektury sakralnej w dawnych Prusach Wschodnich i Zachodnich²⁷.

Przełom w poznawaniu historii założenia w Barczewie przyniosły prace Hieronima Eugeniusza Wyczawskiego, który przez blisko 30 lat zgłębiał zasoby Archiwum Prowincji Polskiej Bernardynów w Krakowie i w 1985 r. wydał obszerny katalog wszystkich konwentów bernardyńskich w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, zawierający podstawowe informacje i źródła historyczne²⁸. Mimo lapidarności przygotowana przez niego nota katalogowa o Barczewie stanowi do dziś najpełniejsze opracowanie dziejów klasztoru, opierające się na szerokiej kwerendzie źródłowej w zespole Archiwum Prowincji Polskiej Bernardynów w Krakowie. Wskazał na okoliczności fundacji Batorego, nakreślił zakres wsparcia materialnego konwentu przez biskupów i kapitułę warmińską, opisał funkcjonowanie franciszkanów szczególnie w XVIII w. Uwagi te marginalnie opisywały jednak kwestię architektury. Ustalenia Wyczawskiego stanowiły również bazę dla rozpoznania węzłowych zagadnień funkcjonowania warmińskich bernardyńskich przez Andrzeja Kopiczkę w ramach obszernej monografii dotyczącej ustroju diecezji warmińskiej z okresu Rzeczypospolitej²⁹.

W latach 1991–1992 Andrzej Rzempołuch, wydając dwie prace o zabytkach Warmii i korzystając w dużej mierze z prac Boettichera, przedstawił alternatywną historię budowy gotyckiego kościoła franciszkanów w Barczewie. Uznał bowiem, że nawa powstała już w końcu XIV w., a chór zapewne dopiero po 1414 r. Inne uwagi Rzempołucha są jednak wciąż aktualne. Słusznie wiąże sklepienie całego kościoła kolebką z odbudową świątyni za czasów biskupa Rudnickiego. Ciekawym spostrzeżeniem jest

23 A. Boenigk, *Kloster Springborn*, ZGAE 1919, Bd. 20, s. 228–335.

24 W. Zawadzki, *Dzieje klasztoru bernardyńskiego w Kadynach*, wyd. 2 popr. i uzup., Elbląg 2015.

25 E. Brachvogel, *Die Aufhebung des Franziskanerklosters in Wartenburg vor hundert Jahren: 1832*, „Ermländischer Hauskalender” 1934. Co ciekawe, praca ta została wznowiona pod błędnym autorstwem Waltera Koppenhagena (por. katalog Instytutu Herdera: <https://hds.hebis.de/herder/Record/HEB188574867> [dostęp: 22.03.2023]). Tymczasem W. Koppenhagen był autorem krótkiego opracowania o ostatnich bernardyńskich w Barczewie: *Die letzten Franziskaner des Wartenburger Klosters*, „Ermländischer Hauskalender” 1928, s. 60–63. Szerzej o jego działalności w dalszej części wstępu dotyczącej źródeł.

26 *Dehio-Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler. Deutschordensland Preußen*, bearb. v. E. Gall, B. Schmid, G. Tiemann, München–Berlin 1952, s. 251–252; *Dehio-Handbuch der Kunstdenkmäler West- und Ostpreußen. Die ehemaligen Provinzen West- und Ostpreußen (Deutschordensland Preußen) mit Bütower und Lauenburger Land*, bearb. v. M. Antoni, Berlin 1993, s. 650–651. Stanowiły one kontynuację czterotomowej historii sztuki Niemiec opracowywanej przez Georga Dehio (*Geschichte der Deutschen Kunst*, Berlin 1906).

27 C. v. Lorck, *Dome Kirchen und Klöster in Ost- und Westpreussen*, Frankfurt am Main 1963.

28 H.E. Wyczawski, *Barczewo [w:] Klasztor bernardyński w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 19–21.

29 A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993.

również datowanie fasady późnobarokowej na ok. 1780 r. i hipotetyczne wiązanie jej z działalnością Ernesta Masuhra z Bisztyńka³⁰.

W 1999 r. skrót historii budowlanej zespołu franciszkańskiego przedstawili Bronisław Magdziarz i Janina Bosko w katalogu warmińskich obiektów sakralnych³¹. Tekst ten dość dowolnie łączy informacje z wcześniejszych ustaleń: autorzy twierdzą, że najpierw powstała gotycka nawa (ok. 1380–1390), a następnie dobudowano do niej czworoboczny klasztor oraz prezbiterium wzniesione jakoby dopiero po 1414 r. Choć słusznie wskazują na rolę Andrzeja Batorego w sprowadzeniu bernardynów do opuszczonego klasztoru, jednak budowa i fundacja nie nastąpiły w 1594 r. Autorzy wspominają o znaczeniu kolejnego biskupa Szymona Rudnickiego w odbudowie kościoła, zakładając, że założył on sklepienie jedynie w prezbiterium. W opisie wnętrza świątyni wymieniają również płytę nagrobną Piotra Tylickiego z 1655 r., omyłkowo identyfikując ją jako przeznaczoną biskupowi, a nie jego bratankowi, kanonikowi warmińskiemu. Niestety tego typu informacje, mimo sprostowania w późniejszych publikacjach, do dziś są powielane w opracowaniach dotyczących Warmii, np. w notach katalogowych Narodowego Instytutu Dziedzictwa³².

Dzieje kościoła i klasztoru franciszkanów w Barczewie zostały również omówione na marginesie monografii Urszuli Laskowskiej dotyczącej dziejów miejscowej parafii św. Anny³³. Choć autorka nie знаła żadnej z prac Koppenhagena, korzystała z publikacji A. Rzempełucha oraz danych zamieszczonych w „Rocznikach Diecezji Warmińskiej” i przyjęła jego propozycję chronologii budowy kościoła franciszkańskiego – starszego korpusu i młodszego prezbiterium³⁴.

Dierk Loyal, autor monografii gotyckiej architektury sakralnej na Warmii³⁵, swoje ustalenia oparł na katalogach Boettichera i Dehio, uzupełniając je odniesieniami do kilku średniowiecznych dokumentów źródłowych publikowanych w *Codex Diplomaticus Warmiensis*³⁶. Jego wkładem było doprecyzowanie informacji o założeniu sklepienia kolebkowego w całym kościele za rządów biskupa Rudnickiego w 1610 r.³⁷ Skrótoowo podał także datę kasaty klasztoru (1830 r.) i jego zamiany na więzienie (1834 r.), chociaż nieznanne były mu opracowania Koppenhagena i Brachvogela z lat 30. XX w.

30 A. Rzempełuch, *Kościół na Warmii, Mazurach i Powiślu*, Olsztyn 1991; *idem*, *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 1992, s. 107.

31 *Kościół i kaplice Archidiecezji Warmińskiej*, t. 1: *Święta Warmia*, red. B. Magdziarz, J. Bosko, Olsztyn 1999, s. 95–97.

32 Tekst Maurycego Domino, *Kościół klasztorny franciszkanów w Barczewie, ob. rektoralny pw. św. Andrzeja*, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/barczewo-kosciol-po franciszkanski-pw-sw-andrzeja-apostola> [dostęp: 29.07.2023].

33 U. Laskowska, *Barczewo. Z dziejów parafii św. Anny*, Olsztyn 1999. Praca została przygotowana do druku na podstawie pracy magisterskiej realizowanej na seminarium dyplomowym u A. Kopiczki.

34 *Ibidem*, s. 87, 172–174.

35 D. Loyal, *Sakrale Backsteingotik im Ermland. Eine baupogographische Untersuchung*, Bonn 1995, s. 229–231.

36 *Codex Diplomaticus Warmiensis* [dalej: CDW], Bd. 1–2, hrsg. v. P. Woelky, J. Saage, Mainz 1860–1864; Bd. 3, hrsg. v. P.C. Woelky, Mainz 1874; Bd. 4, hrsg. v. V. Röhrich, F. Leidtke, H. Schmauch, Braunsberg 1935. USF, Bd. 1–2.

37 Co było błędną interpretacją nieudokumentowanej przez Loyala wzmianki o konsekracji świątyni w tym właśnie roku. Szerzej na ten temat jest mowa w rozdziale trzecim niniejszej książki.

Na potrzebę opracowania dziejów bernardynów na Warmii zwrócił uwagę już w 1999 r. Alojzy Szorc. Z pozycji historyka Kościoła postulował wszakże przygotowanie monografii poszczególnych zespołów klasztornych oraz osobnego opracowania syntetycznego wszystkich założeń warmińskich³⁸. W jego zamyśle dopiero synteza mogłaby stanowić istotną pracę naukową. Już pierwsza z planowanych monografii – W. Zawadzkiego o założeniu w Kadynach³⁹ – udowodniła, że ogrom źródeł pozwala na wielowątkowe prowadzenie badań. Rzadka możliwość połączenia warsztatów historyka i architekta (konserwatora architektury) skłoniła autora do opracowania i przedstawienia nieco zarzuconego obecnie modelu „historii budowlanej” dawnego zespołu franciszkańskiego w Barczewie.

Próbie rozpoznania i datowania podjął również Christopher Herrmann w 2007 r. na marginesie monografii średniowiecznej architektury Prus⁴⁰ i powtórzył ją w 2015 r.⁴¹ Uważał, że bezpośrednio po 1364 r. musiał powstać jakiś prowizoryczny kościół, obecny korpus został zbudowany w 4 ćw. XIV w., a prezbiterium zostało wzniesione w 2 ćw. XV w. Autor ten zauważył związek między formą szczytu wieńczącego ścianę wschodnią a rozbudową nawy. Dopatrywał się również podobieństwa między szczytami prezbiterium i korpusu nawowego. Chociaż w próbie rozwarstwienia planu uznawał przypory wewnętrzne w korpusie za średniowieczne, dopuszczał możliwość ich wzniesienia dopiero wraz ze sklepieniami w 1610 r. W kwestii datowania nowożytnych etapów i przekształceń utrzymał informacje z wcześniejszych opracowań niemieckojęzycznych.

Kwestie kościoła i klasztoru franciszkanów były poruszane także na marginesie kilku prac popularnonaukowych o Barczewie⁴², szczególne miejsce w tego typu literaturze zajmuje – niestety trudno dostępne – opracowanie historii Barczewa autorstwa Wojciecha Zenderowskiego, który założeniu franciszkańskiemu poświęcił cały kilkunastostronicowy rozdział⁴³. Należy zaznaczyć, że W. Zenderowski jest historykiem-samoukiem, niezwykle zasłużonym dla popularyzacji wiedzy o Barczewie i regionie. Mimo że w swojej pracy nie wykorzystał pełnego instrumentu naukowego (poza skrótową bibliografią), autor zebrał w niej szczegółowe informacje dotyczące historii budowlanej i funkcjonowania konwentu braci mniejszych. Znał mu były omówione wyżej opracowania Koppenhagena, Wyczawskiego, Rzempołucha. Dodał też własne przemyślenia i wyniki kwerendy w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie, gdzie korzystał m.in. z zespołu akt konserwatora Prus Wschodnich. Ma to szczególne znaczenie, bo pierwszy zwrócił uwagę na wartość tych archiwaliów. Niestety, brak przypisów czy jednoznacznych odniesień łączących tekst z ilustracjami

38 A. Szorc, *Dzieje Warmii 1454–1660. Stan badań i postulaty badawcze*, Olsztyn 1999, s. 98.

39 Zob. W. Zawadzki, *Dzieje klasztoru bernardyńskiego...*

40 C. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und -geographie*, Petersberg 2007, s. 779–780.

41 *Idem*, *Bettelorden [w:] Mittelalterliche Architektur in Polen. Romanische und gotische Baukunst zwischen Oder und Weichsel*, hrsg. v. C. Herrmann, D. v. Winterfeld, Bd. 1, Petersberg 2015, s. 254.

42 B. Koziełło-Poklewska, *600 lat Barczewa*, Barczewo 1964.

43 W. Zenderowski, *Historia Barczewa*, cz. 1, Olsztyn 2014 [wyd. 2: Barczewo 2021]. Tytuł na okładce różni się od tego ze strony tytułowej i brzmi: *Miasto z aniołami w herbie. Historia Barczewa. Część 1*. Ostatnio ukazała się też druga część obejmująca lata po II wojnie światowej. Por. *idem*, *Historia Barczewa*, cz. 2, Barczewo 2018.

utrudnia, a miejscami uniemożliwia weryfikację części z podanych przez niego informacji. Cenne informacje przeplatają się z wątpliwymi lub nieaktualnymi danymi, które wymagałyby szerszych wyjaśnień⁴⁴. W tym miejscu należy dodać, że poza wspomnianą książką W. Zenderowski opublikował jeszcze kilka innych prac o Barczewie⁴⁵, w których odnosił się do zespołu franciszkańskiego. Nie wniosły one już jednak nic ponad to, co zostało już uwzględnione w pracy z 2014 r.

Stan badań nad działalnością franciszkanów w Barczewie w okresie średniowiecza podsumowały w 2018 r. dwie monografie historii mendikantów w państwie zakonu krzyżackiego wydane przez Rafała Kubickiego⁴⁶ i Sławomira Zonenberga⁴⁷. W 2014 r. wydano także zbiór artykułów w tomie *Szkice z dziejów Barczewa*⁴⁸ – przydatnych do rozpoznania kontekstu urbanistycznego klasztoru franciszkanów oraz weryfikacji źródeł dotyczących położenia pierwotnej osady. Istotne są tam teksty Grzegorza Białuńskiego⁴⁹ i Christophera Herrmanna⁵⁰.

Należy również wspomnieć o niemal nieznaną w Polsce monografii sztuki dotyczącej saskiej prowincji zakonu franciszkańskiego opracowywanej pod kierownictwem Rolanda Piepera przez zespół Matthiasa Untermana, Leonie Silberer i Stefana Bürgera⁵¹. Jest to praca budząca podziw swoim rozmachem, ponieważ faktycznie starano się w niej uchwycić całość zjawisk artystycznych zachodzących w środowisku braci mniejszych. W odniesieniu do ziem polskich praca ta z jednej strony ukazuje architekturę należących do tej prowincji kościołów kontrat śląskiej, pruskiej i pomorskiej (kaszubskiej), ale w przypadku wielu obiektów, w tym kościoła w Barczewie, była napisana właściwie bez znajomości polskiej literatury przedmiotu. Autorzy zadowolili się jedynie notami katalogowymi Dehio oraz wizjami lokalnymi wykonywanymi w 1 dekadzie XXI w. Mimo tych mankamentów, które wykluczają przydatność tej pracy w badaniach architektury, zawarte – na podstawie oceny cech formalnych – uwagi dotyczące wnętrza kościoła pozwalają rozszerzyć studia porównawcze nad układem funkcjonalnym i wyposażeniem kościołów franciszkańskich w okresie manieryzmu i baroku. Należy dodać, że praca stanowi jeden z ostatnich tomów serii wydawniczej *Geschichte der Sächsischen Franziskanerprovinz*⁵², która traktowała o historii wspomnianej prowincji (w tym

44 Szczegółowe omówienie poszczególnych faktów lub ich interpretacje zostały zaprezentowane w odpowiednich rozdziałach niniejszej książki.

45 Zob. m.in. W. Zenderowski, M. Łukowska, *Barczewo. Miasto wielu kultur*, Olsztyn 2009.

46 R. Kubicki, *Zakony mendikańskie w Prusach Krzyżackich i Królewskich od XIII do połowy XVI wieku*, Gdańsk 2018; *idem*, *Prussia monastica. Studia z dziejów zakonów w Prusach Krzyżackich, Królewskich i Zachodnich (od XIII do połowy XIX w.)*, Gdańsk 2021; *idem*, *Franciszkanie w Gdańsku z XV–XVI wieku*, Gdańsk 2022.

47 S. Zonenberg, *Stosunki krzyżacko-mendikańskie w Prusach do 1466 roku*, Bydgoszcz 2018.

48 *Szkice z dziejów Barczewa*, red. G. Białuński, R. Klimek, A. Kuzborska, Barczewo 2014.

49 G. Białuński, *Wartenberg quomodo reedificatur. O trudnych początkach Barczewa [w:] Szkice..., s. 21–37.*

50 Ch. Herrmann, *Lokacja Barczewka w źródłach historycznych [w:] Szkice..., s. 39–50.*

51 *Geschichte der Sächsischen Franziskanerprovinz von der Gründung bis zum Anfang des 21. Jahrhunderts*, Bd. 5: *Kunst. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, hrsg. v. R. Pieper, Paderborn 2012.

52 W odniesieniu do architektury zespołu barczewskiego i kontekstu kulturowego kustodii pruskiej franciszkanów istotny jest jeszcze tom: *Geschichte der Sächsischen*

kustodii pruskiej, do której należał klasztor w Barczewie) w okresie średniowiecza i nowożytności.

W stanie badań należy uwzględnić także kwestie związane z wystrojem architektonicznym wnętrza. W badaniach nad historią sztuki obejmujących problematykę klasztoru w Barczewie szczególne miejsce zajmuje cenotaf Batorych obecnie jednoznacznie identyfikowany z warsztatem Willema van den Blocke. W tym kontekście należy wymienić prace Franza Hiplera⁵³, Władysława Tatarkiewicza⁵⁴, Wandy Szydłowskiej⁵⁵, Lecha Krzyżanowskiego⁵⁶, Franciszka Skibińskiego⁵⁷. Wiele informacji przyniosły też uwagi Jacka Kowalkowskiego zawarte w edycji testamentu Andrzeja Batorego⁵⁸. Innym istotnym zagadnieniem dotyczącym wystroju artystycznego kościoła św. Andrzeja w Barczewie jest zakres późnobarokowych przekształceń – omawianych w ramach monografii – dokonanych przez pochodzących z Reszla rzeźbiarzy Jana Chrystiana Schmidta⁵⁹ i jego syna Chrystiana Bernarda Schmidta⁶⁰, oddziałujących nie tylko na Warmię, ale też m.in. na obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Wreszcie badania nad architekturą zespołu franciszkańskiego i jej przekształceniami nie byłyby możliwe, gdyby nie bogata literatura dotycząca dziejów Kościoła na Warmii. To prace: Alojzego Szorca⁶¹, Andrzeja Kopiczki⁶² czy Barbary Gerardy Śliwińskiej⁶³. W śledzeniu drobnych robót budowlanych z okresu XIX i XX w. oraz ich regionalnych uwarunkowań niezwykle pomocna jest monografia Marka Jodkowskiego o budownictwie sakralnym w diecezji warmińskiej w latach 1821–1945⁶⁴. Istotne informacje wnoszą także studia na temat kasat klasztorów bernardyńskich. Już w 1972 r. Joachim Andrzej

Franziskanerprovinz..., Bd. 1: *Von der Gründung bis zum Anfang des 21. Jahrhunderts*, hrsg. v. V. Honemann, Paderborn 2015.

- 53 F. Hipler, *Die Gräbstätten der ermländischen Bischöfe*, ZGAE 1878, Bd. 6, s. 321–322.
- 54 W. Tatarkiewicz, *Nagrobki z figurami klęczącymi*, „Studia Renesansowe” 1956, t. 1, s. 274–331.
- 55 W. Szydłowska, *Pomnik grobowy Batorych w Barczewie na Warmii* [w:] *Studia Pomorskie*, t. 1, red. M. Walicki, Wrocław 1957, s. 231–262; T. Zagalewska, [rec.:] *W. Szydłowska, Pomnik grobowy Batorych w Barczewie na Warmii*, w: *Studia Pomorskie*, t. 1, red. M. Walicki, Wrocław 1957, s. 231–262, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” [dalej: KMW] 1958, nr 4, s. 429–432.
- 56 L. Krzyżanowski, *Plastyka nagrobna Wilhelma van den Blocke*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1958, R. 20, nr 3–4, s. 270–298.
- 57 F. Skibiński, *Willem van den Blocke. Niderlandzki rzeźbiarz nad Bałtykiem w XVI i na początku XVII w.*, Toruń 2015. Jest to wydana drukiem rozprawa doktorska *Willem van den Blocke. Netherlandish sculptor in the Baltic Region* obroniona 3 maja 2013 r. na Uniwersytecie w Utrechcie.
- 58 J. Kowalkowski, *Testament Andrzeja Batorego z 1599 roku*, KMW 2012, vol. 278, nr 4, s. 647–664.
- 59 M. Smoliński, *Rzeźbiarz Jan Chrystian Schmidt. Rola Warmii jako prowincji artystycznej w XVIII wieku*, Olsztyn 2006.
- 60 A. Wagner, *Warsztat rzeźbiarski Chrystiana Bernarda Schmidta na Warmii*, Olsztyn 2007.
- 61 A. Szorc, *Dzieje Warmii 1454–1660. Stan badań i postulaty badawcze*, Olsztyn 1999.
- 62 A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993; *Słownik biograficzny Kapituły Warmińskiej* [dalej: SBKW], red. J. Guzowski, Olsztyn 1996. Andrzej Kopiczko jest autorem wszystkich biogramów z okresu 1550–1772.
- 63 B.G. Śliwińska, *Dzieje Zgromadzenia Sióstr Świętej Katarzyny Dziewicy i Męczennicy (1571–1772)*, wyd. 2 uzup., Olsztyn 1998.
- 64 M. Jodkowski, *Budownictwo sakralne diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, Olsztyn 2011.

Mazurek przedstawił przekrojowy artykuł na temat likwidacji konwentów w zaborze pruskim⁶⁵. Swoje studia oparł na szerokiej kwerendzie w zasobach archiwów polskich, nie miał jednak dostępu do akt dawnego archiwum królewskiego. W odniesieniu do założenia bernardynów w Barczewie korzystał przede wszystkim z wcześniejszego opracowania E. Brachvogela. Na początku 2 dekady XXI w. unikatowy projekt naukowy na temat kasat prowadził Marek Derwich. W ramach wydawanego wówczas czasopisma W. Zawadzki prześledził losy zakonników z rozwiązywanych konwentów⁶⁶.

Od rozpoczęcia prac badawczych nad architekturą kościoła św. Andrzeja w 2017 r. upłynęło już sześć lat. W międzyczasie pojawiły się publikacje przyczynkarskie związane z dokumentowaniem lub popularyzowaniem dokonywanych w kościele odkryć. Już na podstawie wstępnych 70 węzłów przebadanych przez autora niniejszej książki w 2018 r. został opublikowany artykuł dotyczący odkrycia wcześniej nieznannej kaplicy (niedokończony) Batorych na planie kwadratu z kopułą, która w poł. XVII w. została rozbudowana do planu prostokątnego, a następnie zregotyzowana w 2 poł. XIX w.⁶⁷ Ponadto w trakcie wykonywania prac konserwatorskich w kościele we współpracy z autorem niniejszej książki zostały wydane dwie broszury z lat 2020–2021 oraz artykuł informacyjny z 2023 r. dotyczące architektury, historii i zakresu prac konserwatorskich realizowanych w założeniu⁶⁸.

W 2021 r. ukazała się publikacja podsumowująca wyniki badań archeologicznych Jacka Wysockiego⁶⁹. Zwrócił on uwagę na funkcjonującą w starszej literaturze przedmiotu sprzeczność dotyczącą w proponowanej przez Rzempołucha i Herrmanna chronologii budowy kościoła⁷⁰. Szukając konsensusu z innymi badaczami, przyjął, że

65 A. Mazurek, *Kasata zakonu bernardynów w zaborze pruskim* [w:] *Studia z historii Kościoła w Polsce*, t. 1, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1972, s. 435–526.

66 W. Zawadzki, *Losy Franciszkanów w Prusach Zachodnich w okresie kasaty ich klasztorów*, „Hereditas Monasteriorum” 2013, t. 2, s. 95–107. Kwestie Warmii włączony do Prus Wschodnich autor ten omówił w ramach przywołanej już pracy o Kadynach (W. Zawadzki, *Dzieje klasztoru bernardyńskiego...*).

67 P. Samól, *Influence of the local building tradition on Renaissance architecture in Royal Prussia* [w:] *5th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts SGEM 2018. Conference Proceedings*, Florence–Sophia 2018, vol. 18, no. 2.3, s. 145–152. Artykuł stanowił rekonesans badawczy związany z prowadzonymi badaniami w Barczewie. Przedstawiono w nim wstępne wyniki rozwarstwienia w rzucie murów obwodowych kaplicy Batorych.

68 *Przewodnik po kościele św. Andrzeja Apostoła w Barczewie*, [red. P. Gorek, b.m. 2020]; M. Wardzyński, P. Samól, K. Zalewska, A. Koperkiewicz, D. Kwiecień, D. Szulca, *Kościół franciszkanów pw. św. Andrzeja Apostoła w Barczewie*, Barczewo 2022. Ponadto na przełomie 2018 i 2019 r. wydano – jeszcze bez udziału autora niniejszej książki – broszurę *Renowacja zabytkowego kościoła franciszkanów pw. św. Andrzeja Apostoła w Barczewie* [b.red., b.m., b.d.], która niemal w całości powtarzała ustalenia A. Rzempołucha i W. Zenderowskiego. W trakcie prac poszczególne informacje publikowane we wspomnianych broszurach powielano również w kalendarzach – cegiełkach wspierających odbudowę kościoła w latach 2020–2022. Próbą zebrania informacji ze wspomnianych broszur jest artykuł: P. Samól, A. Koperkiewicz, P. Gorek, *Kościół franciszkanów pw. św. Andrzeja Apostoła w Barczewie – badania i prace konserwatorskie w latach 2018–2023*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski” [w druku].

69 J. Wysocki, *Wstępne wyniki badań archeologicznych nawy kościoła pobernardyńskiego pw. św. Andrzeja ap. i św. Antoniego w Barczewie, woj. warmińsko-mazurskie* [w:] *XXII Sesja Pomorzoznawcza. Od epoki kamienia do nowożytności*, red. J. Woźny, J. Szałkowska-Łoś, J. Łoś, Bydgoszcz 2021, s. 449–461.

70 *Ibidem*, s. 451.